

Building on Frege

New Essays on Sense, Content, and Concept

Zostavili Albert Newen, Ulrich Nortmann a Rainer Stuhlmann-Laeisz
CSLI Publications, Stanford (California) 2001, xxiv + 352 strán

O nesmiernom vplyve a atraktivnosti Fregeho myšlienok a jeho spôsobu myslenia vôbec sa môžeme každoročne spoľahlivo presvedčiť, keď si prezrieme zoznam publikácií, ktoré sa týkajú priamo interpretácie jeho názorov alebo v nich nachádzajú aspoň inšpiráciu. Recenzovaná kniha je zborníkom príspevkov, ktoré odzneli roku 1998 (150 rokov od Fregeho narodenia) na konferencii v Bonne organizovanej práve zostavovateľmi zborníka. Medzi prispievateľmi nájdeme aj viaceré „hviezdy“ logiky a analytickej filozofie.

Sedemnást' statí, ktoré tvoria zborník, editori rozdelili do piatich častí. V prvej časti *Frege a filozofická tradícia* sú sústredené štyri príspevky, ktoré sa zaoberajú predovšetkým historicko-filozofickými otázkami miesta Fregeho filozofie v dejinách myslenia a zameriavajú sa na interpretáciu jeho názorov. Tematické zameranie šiestich článkov z druhej (najzrosiahlejšej) časti *Zmysel a propozíčný obsah* je Fregeho známy pojem zmyslu (výrazu). Autori skúmajú ako filozofický význam tohto pojmu, tak aj preverujú jeho užitočnosť pri analýze niektorých problémov. Tretia časť *Prázdne mená a kontextový princíp* obsahuje tri state o komplikovanej problematike tzv. „prázdnych mien“ (mien, ktoré nemajú denotát, hoci vyjadrujú zmysel, ktorý sa charakterizuje ako spôsob danosti denotátu) a tzv. kontextovom princípe. Posledné dve časti sú najkratšie, obsahujú po dva články, ale ich téma je nemenej zaujímavá a dôležitá: štvrtá časť sa venuje pojmom a piata množinám a povahe logiky. Pokúsim sa zhrnúť najdôležitejšie tézy príspevkov.

W. Carl vo svojej stati *Frege – A Platonist or a Neo-Kantian?* (s. 3-18) diskutuje o dvoch konkurenčných interpretáciách Fregeho filozofie, platónskej a novokantovskej. Pokúša sa ukázať, že ani jedna z nich nie je celkom adekvátna. V prospech platónskej interpretácie existuje málo evidencie. Carl ukazuje, že platónska interpretácia povahy myšlienok, čísel, funkcií a pravdivostných hodnôt tvrdí čosi viac, než len to, čo môžu potvrdiť Fregeho práce. Fregeho ťaženie proti psychologizmu nemusí mať nevyhnutne platónsku podobu. Proti novokantovskej interpretácii zase hovorí skutočnosť, že hoci Frege aj novokantovci argumentovali proti psychologizmu aj empiricizmu, Fregeho závery boli omnoho radikálnejšie. G. Gabriel (*Frege, Lotze, and the Continental Roots of Early Analytic Philosophy*, s. 19-33) zase prezentuje Fregeho ako novokantovca. Na základe analýzy textovej evidencie tvrdí, že Fregeho učiteľ novokantovec Hermann Lotze „pripravil kategorický základ pre oddelenie logických skúmaní od psychologických“ (s. 23) a Frege túto tendenciu prevzal od neho. Ak

budeme Fregeho interpretovať ako novokantovca, nemusíme zavedenie „tretej ríše“ abstraktných entít chápať ontologicky, ale epistemologicky (myšlienky musia byť intersubjektívne prístupné, ale nemusia mať nezávislú existenciu). W. Malzkorn (*How Do We „Grasp“ a Thought, Mr. Frege?*, s. 35-51) však ukazuje, že epistemologická interpretácia závisí od ontologickej, a preto uprednostňuje ontologickú (platónsku) interpretáciu. Frege podľa neho oddelil druhú a tretiu ríšu pomocou ontologického kritéria: objekty druhej ríše existenčne závisia od subjektu, ktorý ich vlastní, no objekty tretej ríše od subjektu takto nezávisia; na druhej strane kritérium odlišenia prvej a tretej ríše je epistemologické: objekty prvej ríše sú vnímateľné zmyslami, čo neplatí o objektoch tretej ríše. Tento názor Malzkorn rozvíja v kontexte úvahy o možnostiach intelektuálneho uchopovania (fregeovských) myšlienok.

Poslednou staňou prvej časti je pozoruhodná štúdia T. Burge *Frege on Apriority* (s. 53-87), ktorá obsahuje detailné porovnanie Fregeho názorov s Kantovými a Leibnizovými názormi. Burge ukazuje, že Fregeho chápanie apriórnosti sa omnoho viac podobá Leibnizovmu ako Kantovmu chápaniu, hoci sám Frege konštatuje, že v tom nasleduje Kanta. Autor podrobne rozoberá Fregeho postoj k apriórnosti a analytickosti výrokov, čo tvorí filozofické východisko logicizmu: Ak Frege ukáže, že aritmetické výroky sú analytické, musia sa dať odvodiť z výrokov logiky – a to znamená odvodiť singulárne výroky o číslach zo všeobecných výrokov, ktoré *de facto* netvrdia existenciu ničoho. Burge tvrdí, že „leibnizovská idea odvodenia právd o jednotlivých predmetoch zo všeobecných, logických, apriórnych princípov je fundamentálna pre projekt logicizmu“ (s. 68-69). Na druhej strane Kantov vplyv na Fregeho možno vidieť v tom, že tak ako Kant aj on pokladá tvrdenia geometrie za apriórne a syntetické (Kant takto chápal aj aritmetické tvrdenia). Geometria predpokladá nazeranie (jednotlivých predmetov určitého druhu).

G. Bar-Elli sa vo svojom článku *Sense and Objectivity in Frege's Logic* (91-111) zaoberá relevantnosťou pojmu zmyslu výrazu pre logiku. Dokazuje, že zmysel ako spôsob danosti denotátu výrazu je pre logiku irelevantný, kým myšlienka ako nositeľ pravdivostnej hodnoty v nej má svoje miesto. Napriek tomu na základe princípu skladobnosti platí, že zmysly výrazov sú zložkami myšlienok. Preto si treba prirodzene položiť otázku, akú úlohu má zmysel výrazu v logike. Bar-Elli demonštruje, že tak, ako pojem myšlienky je podstatný pri zdôvodňovaní, pojem zmyslu je podstatný z hľadiska objektívnosti logiky, pričom pojmy zdôvodňovania a objektívnosti sú korelatívne: „objektívne je to, čo je zdôvodniteľné, a zdôvodnenie vyžaduje objektívne pravidlá“ (s. 92). Zmysly pritom zabezpečujú objektívnosť sféry myšlienok (s. 97).

A. Newen (*Fregean Senses and the Semantics of Singular Terms*, s. 113-140) sa zaoberá sémantikou individuových výrazov a upozorňuje, že Fregeho koncepcia týkajúca sa týchto výrazov v niektorých prípadoch odmieta tzv. dogmu štandardnej sémantiky: „Jednoznačná výpoveď (bez akýchkoľvek nedostatkov, t. j. nechýbajú žiadne slová, demonstratíva sú sprevádzané gestami, ak je to nevyhnutné, atď.) vyjadruje presne jeden sémantický obsah“ (s. 135). Newen detailne analyzuje práve Fregeho teóriu vlastných mien a demonstratív, aby potvrdil jeho nesúhlas s touto dogmou, pretože až od kontextu použitia (a hovorcu) závisí, aký zmysel meno alebo zámeno vyjadrí. Frege podľa Newena neaplikuje túto dogmu na prirodzené jazyky, ale len na

jazyky ideálne. V záverečnej časti state Newen načrtáva svoju tzv. vektorovú teóriu významu, podľa ktorej „singulárny výraz môže do obsahu celej vety prispievať rôznymi súčasťmi: označeným objektom alebo deskripciou vyjadrujúcou lingvistické poznanie asociované s daným singulárnym výrazom či spôsob danosti objektu... Ktorý z nich bude relevantný, to závisí od kontextu použitia a komunikačnej situácie, t. j. od intencií hovorca a záujmov poslucháča“ (s. 137). Význam singulárneho výrazu Newen modeluje ako vektor s tromi zložkami: <predmet; jazykový význam; spôsob danosti>. Náčrt Newenovej teórie nie je príliš presvedčivý. Uvediem aspoň niekoľko pripomienok. 1. Newen hovorí len o singulárnych výrazoch. Nie je to však diskriminácia ostatných druhov výrazov? Mal by preto aj im pripísať tri druhy sémantických obsahov. Potom sa však možno pýtať, či je možné, aby singulárny a všeobecný výraz tvoriace vetu vyjadrovali rôzne druhy sémantických obsahov. Aké by to malo dôsledky, Newen nenaznačuje. 2. Obsah použitia v danom kontexte závisí od hovorca a adresáta. Kde máme záruku, že jednému použitiu hovorca a adresát pripíšu ten istý sémantický obsah, resp. ten istý druh sémantického obsahu? Nemali by sme teda jednému použitiu pripísať dva obsahy (toho istého druhu, prípadne rôzneho druhu), takže by nám nič nebránilo pripísať mu neobmedzene veľa obsahov (pre rôznych ľudí môže použitie reprezentovať rôzne kognitívne situácie)? 3. Ako vieme, ktorý spôsob danosti denotátu patrí do vektora? To zrejme závisí od hovorca. Máme teraz dve možnosti zostavenia vektora pre konkrétny výraz: a) Všetky možné spôsoby danosti, ktoré v danej situácii prichádzajú do úvahy, zaradíme do jedného vektora tak, že tretia zložka vektora bude mať viacero prvkov – príkladom vektora by bolo: <predmet; jazykový význam: {spôsob danosti₁, ..., spôsob danosti_i}>; b) tretia zložka bude obsahovať len jeden prvok, ale pripustíme, že s menom (singulárnym výrazom) sa spája neobmedzene veľa vektorov, ktoré sa nelíšia na prvom a druhom mieste – dostaneme teda vektory <predmet; jazykový význam; spôsob danosti₁>, <predmet; jazykový význam; spôsob danosti₂>, ..., <predmet; jazykový význam; spôsob danosti_n>. Čomu dať prednosť?

Problematikou identity, ktorá sa preslávila predovšetkým vďaka Fregemu, sa vo svojom príspevku *Frege on Identity, Cognitive Value, and Subject Matter* (s. 141-158) zaoberá J. Perry. Porovnáva Fregeho postoje k tejto problematike v jeho oboch obdobiach a rozpracúva v tejto súvislosti Fregeho koncepciu sémantického obsahu. Stať R. Rheinwaldovej *How to Kripke a Frege-Russell* (s. 159-174) sa dotýka Fregeho filozofie len okrajovo. Jej centrálnou problematikou je Russellova teória vlastných mien. Autorka dokazuje, že Russellova teória (bežných) vlastných mien nie je deskriptívna a že má blízko k názoru, že vlastné mená sú rigidné designátory. Russell sa v prvom rade zameriaval na rozpracovanie sémantiky ideálneho jazyka a jeho odlíšenia od prirodzeného jazyka. Rheinwaldová však tvrdí, že tým sa to nekončí, lebo na prirodzený jazyk sa môžeme pozeráť ako z perspektívy prirodzeného jazyka, tak aj z perspektívy ideálneho jazyka. Preto platí, že keď sa na bežné vlastné mená v prirodzenom jazyku pozrieme z perspektívy prirodzeného jazyka, musíme ich odlíšiť od deskripcií. Niektoré Russellove príklady naznačujú, že sú menami individuí a nie skrátenými deskripciami. Ďalej ukazuje, že s tým je zlučiteľné aj akceptovanie tézy o rigidnosti referencie vlastných mien.

U. Nortmann sa vo svojej stati (*Concepts and Their Modes of Presentation*, s. 175-195) zaoberá spôsobmi danosti pojmov. Paradoxne znejúci dôsledok Fregeho teórie pojmov, podľa ktorého výraz „pojmem koňa“ nenedotuje pojem koňa (lebo pojmy sú „nenасыtené“ entity, ale výraz „pojmem koňa“ je menom „nасыtenej“ entity) chce Nortmann odvrátiť tak, že silnejší princíp, podľa ktorého „všetko, čo vyžaduje doplnenie možno označiť iba výrazmi, ktoré samy vyžadujú doplnenie“ (s. 175), nahrádza slabším princípom „funkciu označuje aspoň jeden nenasыtený výraz“ (a predmet môže byť referentom len nасыtených výrazov). Toto by malo podľa Nortmanna aj ďalšie výhody. Napokon rozpracúva systematickú teóriu zmyslov predikátových výrazov (podobnú Carnapovej intenzionálnej teórii).

F. Recanati (*Modes of Presentation: Perceptual vs. Deferential*, s. 197-208) odlišuje dva druhy prezentácií: perceptuálnu a deferenčnú. Deferencia sa v istých aspektoch podobá Putnamovej jazykovej del'be práce: umožňuje človeku, ktorý nepozná pojem vyjadrený určitým výrazom, používať tento výraz v rovnakom význame ako ho používajú tí, ktorí daný pojem ovládajú. Podľa Recanatiho „deferenčné pojmy sa podobajú indexovým pojmom, ale namiesto toho, aby záviseli od vnímania, závisia od komunikácie“. Recanati chápe spôsoby danosti (prezentácie) ako akési mentálne súbory obsahujúce informácie o individuách, ktorých sa súbory týkajú. Ďalej zdôrazňuje, že „spôsoby danosti nemožno identifikovať s informačným obsahom mentálnych súborov, ale skôr so samým mentálnym súborom“ (s. 198). Zdá sa mi však, že nie je jasné, akú štruktúru má informácia obsiahnutá v mentálnom súbore. Zdá sa, že musí ísť o výrok, výraz formy „a je F“, nie o singulárny výraz, napríklad deskripciu, lebo deskripcia (a vo všeobecnosti nevýrokový výraz) nemôže vyjadriť informáciu. Meno „a“ vo vete „a je F“ sa však musí vzťahovať na entitu, ktorú má daná informácia vyčleniť, takže sme sa nedostali tam, kam sme chceli – jednoducho to, čo chceme dostať, musíme predpokladať.

Stať s názvom *Sense without Reference* (s. 211-230) od R. M. Sainsburyho sa venuje problematike vlastných mien, ktoré na nič nereferejú. „Hlavnou časťou tejto state je ukázať, že nie je pravda, že pojem praxe používania mena [name-using practice] vyžaduje, aby mená mali nositeľov“ (s. 215). Sainsbury však nie je spokojný s Fregeho ani Russellovou teóriou (bežných) vlastných mien, lebo podľa nich sa s menami asociujú netriviálne kvalitatívne charakteristiky, ktoré by mali spĺňať potenciálni nositelia mien. Sainsbury uprednostňuje skromnejšiu pozíciu T. Burga, podľa ktorej platia sémantické axiómy týkajúce sa vlastných mien v tejto podobe: $(\forall x)$ („Hesperus“ referuje na x iff $x = \text{Hesperus}$). Sainsburyho argumentácia je veľmi zaujímavá a poučná, ale nedáva odpoveď na podstatnú otázku: Vlastné mená používame na referovanie, identifikáciu ich nositeľov — akú povahu však má mať prax používania mena, ktorému chýba referent, a teda ním nemožno referovať? Sainsbury sa nezmieňuje o tom, že by sa takéto mená používali na niečo iné.

Pravdivými negatívnymi existenčnými tvrdeniami sa zaoberá príspevok E. Morschera *How Can „a exists“ Be False?* (s. 231-250). Morscher sa pokúša nájsť predikátologický zápis vety „a existuje“ a vyriešiť problém, ako môžeme negatívny existenčný výrok „a neexistuje“ pokladať za pravdivý, a pritom naďalej akceptovať princíp skladobnosti — veď výrazu „a“ nezodpovedá žiadny predmet, takže ani vete

„a neexistuje“ by nemala zodpovedať žiadna pravdivostná hodnota. V tejto súvislosti sa analyzujú Bolzanove, Fregeho a Russellove návrhy, podľa ktorých „negatívny existenčný výrok nie je o predmete, ktorého existenciu popiera, ale skôr o tejto existencii samej“ (s. 231). Podrobné úvahy sa týkajú aj niektorých ďalších riešení: Hintikkovho, van Fraasenovho, Skyrmsovho a Lehmannovho. Napokon sa Morscher vracia ku klasickeému fregeovskému riešeniu a s istými výhradami ho akceptuje ako najuspokojivejšie.

O ostatných príspevkoch sa zmienim len telegraficky. Interpretáciu dôležitého, tzv. kontextového princípu sa zaoberá vo svojom článku R. Stuhlmann-Laeisz (*The Context-Principle*, s. 251-264). Podľa neho z Fregeho práce *Grundlagen der Arithmetik* môžeme odvodiť až osem rôznych (no príbuzných) kontextových princíпов (základná Fregeho formulácia znie: „Na význam slov sa musíme pýtať vo vetnom kontexte, a nie vtedy, keď stojí slovo osamote“; citované podľa slovenského prekladu *Základy aritmetiky*, Veda 2001, s. 9). Svoje analýzy Stuhlmann-Laeisz podopiera rozsiahlou textovou evidenciou aj z ďalších Fregeho prác. W. Künne (*Constituents of Concepts: Bolzano vs. Frege*, s. 267-285) prichádza so zaujímavou hypotézou, že Frege akceptuje určitú verziu klasického zákona o nepriamej úmernosti obsahu a rozsahu pojmov, ktorú zdiskreditovali Bolzanove protipríklady. Künne dokazuje, že Fregeho zoslabená verzia zákona, ktorá znie, že ak rozsah pojmu x je menší ako rozsah pojmu y , tak obsah pojmu x je väčší ako obsah pojmu y , sa dá obhájiť aj proti protipríkladom, ak sa prijme nasledujúci princíp: Ak obsah pojmu y je menší ako obsah pojmu x , tak nevyhnutne každý predmet bude spadať pod komplexnejší pojem x iba vtedy, keď bude spadať aj pod jednoduchší pojem y . Druhý príspevok týkajúci sa pojmov pochádza od dvojice autorov U. Haas-Spohnovej a W. Spohna (*Concepts are Beliefs about Essences*, s. 287-316). Táto stať s Fregeho teóriami súvisí len okrajovo a k problematike pojmov sa autori dostávajú z pozície filozofie mysle, pričom sa opierajú o Kaplanovu teóriu „charakterov“ výrazov. F. von Kutschera v stati *Concepts of a Set* (s. 319-327) argumentuje proti realistickému chápaniu pojmov množín a obhajuje konštruktivistickú pozíciu. Domnieva sa, že práve realistická pozícia spolu s Fregeho chápaním množín ako extenzií pojmov vedie k paradoxom. Posledný príspevok sa nazýva *Is Logic the Science of the Laws of Truth?* (s. 329-344) a jeho autorom je U. Meixner. Diskutuje sa v ňom o Fregeho téze, že logika sa zaoberá zákonmi pravdy, ako sa napríklad estetika zaoberá krásou. Toto Fregeho chápanie logiky sa značne odlišuje od súčasnej pozície; súčasná logika nepozná žiadny „zákon pravdy“. Formuluje domnienku, že Fregeho charakteristika logiky sa týka logiky ako súčasť filozofie (logika *bola* podľa vtedy rozšíreného názoru súčasťou filozofie), čo nemá nič spoločné s modernou *matematickou* logikou.

Recenzovaná publikácia obsahuje množstvo zaujímavých príspevkov, ktoré dokumentujú ako produktívnosť Fregeho logických a filozofických teórií, tak aj šírku a hĺbku záberu súčasných filozofov, ktorí stále nachádzajú vo Fregeho prácach rozsiahly zdroj inšpirácie.

Marián Zouhar